International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 2 January – February - 2026

मानवी हक्क आणि भारतातील सामाजिक चळवळी: एक चिकित्सक अभ्यास

शिवानी धर्मनाथ काटकर

सहाय्यक प्राध्यापक, दहिवडी कॉलेज, दहिवडी

Corresponding Author – ***शिवानी धर्मनाथ काटकर***

DOI - 10.5281/zenodo.18655474

सारांश (Abstract):

प्रस्तुत शोधप्रबंधाद्वारे मानवी हक्क आणि तदनुषंगाने भारतामध्ये उद्भवलेल्या विविध सामाजिक चळवळींचे सखोल आणि चिकित्सक विश्लेषण करण्यात आले आहे. भारतीय संविधानान्वये नागरिकांना सन्मानाने जीवन व्यतीत करण्यासाठी समता, स्वातंत्र्य आणि शोषणाविरुद्धचा अधिकार यांसारखे मूलभूत हक्क प्रदान करण्यात आले आहेत. तथापि, वस्तुस्थितीचे अवलोकन केले असता, सामाजिक विषमता, दृढमूल झालेली जातीय उतरंड, पितृसत्ताक समाजव्यवस्था आणि वर्धमान आर्थिक भेदभावामुळे सदर हक्कांचे वारंवार उल्लंघन होत असल्याची बाब निदर्शनास येते. या हक्कांच्या संरक्षणास्तव आणि त्यांच्या प्रभावी अंमलबजावणीकरिता भारतामध्ये ज्या दलित, स्त्रीवादी, आदिवासी आणि पर्यावरणीय चळवळी संघटित झाल्या, त्यांचे ऐतिहासिक महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. प्रस्तुत संशोधनांतर्गत उक्त चळवळींचे स्वरूप, त्यांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, त्यांनी स्वीकारलेली कार्यपद्धती, त्यांना प्राप्त झालेले यश आणि जागतिकीकरणाच्या सध्याच्या युगात त्यांच्यासमोर उपस्थित असलेली समकालीन आव्हाने यांचा विस्तृत ऊहापोह करण्यात आला आहे. सामाजिक न्यायाची प्रस्थापना करण्याच्या प्रक्रियेत सदर चळवळींचे योगदान आणि भविष्यातील त्यांची दिशा यांचे अन्वेषण करणे, हे या अभ्यासाचे प्रमुख प्रयोजन आहे.

प्रस्तावना:

विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात मानवी इतिहासाला कलंकित करणाऱ्या दोन जागतिक महायुद्धांचा सामना जागतिक समुदायाला करावा लागला. प्रथम आणि द्वितीय महायुद्धांमुळे जागतिक स्तरावर अपरिमित जीवित व वित्तहानी झाल्याचे दिसून येते. विज्ञानाच्या प्रगतीचा विनियोग मानवाच्या कल्याणाऐवजी संहारासाठी केला गेल्याने, हिरोशिमा आणि नागासाकीसारख्या घटनांनी मानवी क्रौर्याची परिसीमा गाठली. मानवनिर्मित संहारक अस्त्रांमुळे मानवच मानवाचा शत्रू बनला, ही घटना अत्यंत विदारक आणि क्लेशदायक असल्याचे सिद्ध झाले. या जागतिक संहारानंतर मानवी अस्तित्वाच्या रक्षणासाठी, मानवी प्रतिष्ठेच्या पुनर्स्थापनेसाठी आणि जागतिक शांततेसाठी मानवी मूल्यांच्या जतनाची अपरिहार्यता प्रकर्षाने अधोरेखित झाली.

या पार्श्वभूमीवर, १० डिसेंबर १९४८ रोजी संयुक्त राष्ट्रांनी (UNO) 'मानवी हक्कांचा सार्वत्रिक जाहीरनामा' (Universal Declaration of Human Rights) घोषित करून मानवी जीवनाला नवीन दिशा देण्याचे कार्य केले. सदर जाहीरनामा जगभरातील शोषित, पीडित आणि वंचित समूहांसाठी आशेचा किरण ठरला. यात असे स्पष्ट करण्यात आले की, मानवी हक्क हे कोणत्याही एका राष्ट्राची किंवा संस्कृतीची मक्तेदारी नसून ते वैश्विक स्वरूपाचे आहेत.

भारतानेही सदर जाहीरनाम्याचा स्वीकार केला असून, भारतीय संविधानाद्वारे आपल्या नागरिकांना समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि न्याय यांसारखे मूलभूत हक्क बहाल करण्यात आले आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली तयार झालेल्या संविधानाने व्यक्तीच्या प्रतिष्ठेला केंद्रस्थानी मानले आहे. तथापि, स्वातंत्र्याच्या सात दशकांनंतरही हे संविधानिक मूलभूत हक्क वास्तवात सर्वसामान्यांना खरोखरच प्राप्त झाले आहेत का, हा प्रश्न उपस्थित होतो. याचे उत्तर शोधताना खेदाने नकारार्थी द्यावे लागते. भारतीय समाज हा सहस्त्रो वर्षांच्या परंपरांनी बद्ध आहे. संविधानात समतेचा हक्क (कलम १४) अंतर्भूत असूनही प्रत्यक्षात लिंगभेद, जातीभेद आणि वंशभेद यांसारखे अडथळे आजही सामाजिक अभिसरणात (Social Mobility) बाधा निर्माण करतात.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१) ऐतिहासिक सिंहावलोकन: मानवी हक्क आणि त्यासंदर्भात भारतात निर्माण झालेल्या सामाजिक चळवळींचा ऐतिहासिक व समकालीन संदर्भासह सविस्तर अभ्यास करणे, तसेच चळवळींचा उगम आणि विकासक्रम यांचे विश्लेषण करणे.

२) कार्यकारणभावाचे अन्वेषण: सामाजिक चळवळ उभारण्यामागील सामाजिक, आर्थिक व राजकीय कारणमिमांसा करणे. कोणत्या परिस्थितीमुळे जनसामान्यांना रस्त्यावर उतरून संघर्ष करणे भाग पडले, यामागील प्रेरणा आणि प्रयत्नांचा आढावा घेणे.

३) संकल्पनांचे स्पष्टीकरण: मानवी हक्क आणि सामाजिक चळवळींशी संबंधित विविध संकल्पना (उदा. सामाजिक न्याय, सापेक्ष वंचना) स्पष्ट करणे आणि त्यांचे परस्परसंबंध विशद करणे.

४) संविधान आणि चळवळी: भारतीय संविधानातील मूलभूत हक्कांच्या तरतुदी (उदा. कलम १२ ते ३५) आणि मानवी हक्क चळवळी यांच्यातील सेंद्रिय संबंध तपासणे. संविधानाने चळवळींना दिलेले वैधानिक अधिष्ठान आणि चळवळींनी संविधानाच्या अंमलबजावणीसाठी केलेला आग्रह यांचा अभ्यास करणे.

५) आव्हानांचे विश्लेषण: जागतिकीकरण, खाजगीकरण आणि उदारीकरणाच्या काळात भारतातील मानवी हक्क चळवळींसमोरील बदलती आव्हाने आणि समस्या समजून घेणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्रामुख्याने 'वर्णनात्मक' (Descriptive) आणि 'विश्लेषणात्मक' (Analytical) संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. सदर विषय सामाजिक शास्त्रांशी संबंधित असल्याने, गुणात्मक संशोधनावर विशेष भर देण्यात आला आहे. विषयाच्या मांडणीसाठी दुय्यम तथ्य संकलनाचा (Secondary Data) वापर करण्यात आला असून, यामध्ये:

1. **वैधानिक दस्तावेज:** भारतीय संविधान, विविध शासकीय अधिनियम आणि कायदे.
2. **अहवाल:** राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग, राष्ट्रीय महिला आयोग, अनुसूचित जाती-जमाती आयोगांचे वार्षिक अहवाल.
3. **सांख्यिकी:** भारत सरकारचे जनगणना अहवाल (२०११ व इतर).
4. **साहित्य:** मानवी अधिकारांशी संबंधित प्रमाणीत संदर्भग्रंथ, नामवंत समाजशास्त्रज्ञांचे शोधनिबंध, नियतकालिके आणि वर्तमानपत्रांतील संपादकीय लेख.

या सर्व स्रोतांतून प्राप्त माहितीचे संकलन करून, त्यांचे वर्गीकरण आणि विश्लेषण करून निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत.

संकल्पनात्मक चौकट:

अ) मानवी हक्क: स्वरूप, व्याप्ती आणि अर्थ:

मानवी हक्क म्हणजे असे मूलभूत आणि नैसर्गिक अधिकार, जे मानवी जीवन, स्वातंत्र्य, समानता आणि मानवी प्रतिष्ठा यांच्याशी अविभाज्यपणे जोडलेले असतात. हे हक्क कोणत्याही व्यक्तीला ती व्यक्ती केवळ 'मानव' आहे म्हणून जन्मतःच प्राप्त होतात. यामध्ये जीविताचा हक्क, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, धार्मिक स्वातंत्र्य, कायद्यासमोर समानता आणि शोषणाविरुद्धचा हक्क यांचा समावेश होतो. मानवी हक्क हे राज्याने बहाल केलेली देणगी नसून ते नैसर्गिक आहेत, ही भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे.

भारतीय राज्यघटनेने या हक्कांच्या केवळ घोषणाच केल्या नाहीत, तर आंतरराष्ट्रीय करारांना अनुसरून त्यांच्या अंमलबजावणीची जबाबदारी न्यायव्यवस्थेकडे सोपवली आहे. कलम ३२ (सर्वोच्च न्यायालय) आणि कलम २२६ (उच्च न्यायालय) अन्वये घटनात्मक उपाययोजनेचा हक्क देऊन भारतीय संविधानाने मानवी हक्कांना कायदेशीर संरक्षण दिले आहे. म्हणजेच, जर राज्याने किंवा अन्य व्यक्तीने या हक्कांचे उल्लंघन केले, तर नागरिक थेट न्यायालयाकडे दाद मागू शकतात.

ब) सामाजिक चळवळी: अर्थ, स्वरूप आणि सिद्धांत:

जेव्हा एखाद्या व्यक्तीला किंवा समूहाला कायद्याने प्राप्त झालेल्या हक्कांचे उल्लंघन होते किंवा सामाजिक अन्यायाची तीव्र जाणीव होते, तेव्हा त्या अन्यायाविरुद्ध सामूहिकरीत्या केला जाणारा संघटित उठाव किंवा संघर्ष म्हणजे 'सामाजिक चळवळ' होय. सामाजिक चळवळी या केवळ क्षणिक उद्रेक नसतात, तर त्या दीर्घकाळ चालणाऱ्या प्रक्रिया असतात. त्या प्रामुख्याने सामाजिक परिवर्तन (Social Change) घडवून आणण्यासाठी आणि मानवी हक्क अबाधित राखण्यासाठी केल्या जातात. यामध्ये विशिष्ट विचारसरणी (Ideology), सामूहिक कृती (Collective Action) आणि नेतृत्वाची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरते.

व्याख्या: अँडरसन आणि पार्कर (Anderson and Parker) यांच्या मते, "सामाजिक आंदोलन हा एक गतिमान आणि बहुव्यापक असा वर्तनाचा प्रकार असून, तो कालांतराने एका विशिष्ट संरचनेत विकसित होतो आणि सामाजिक व्यवस्थेत आंशिक किंवा पूर्ण बदल घडवून आणण्याचे ध्येय बाळगतो."

सामाजिक चळवळी समजून घेण्यासाठी 'सापेक्ष वंचना' (Relative Deprivation) हा सिद्धांत महत्त्वाचा ठरतो. जेव्हा एखाद्या गटाला वाटते की इतरांच्या तुलनेत आपल्याला कमी अधिकार किंवा संसाधने मिळत आहेत, तेव्हा असंतोष निर्माण होतो आणि त्यातून चळवळीचा उगम होतो.

भारतातील मानवी हक्कांशी संबंधित प्रमुख सामाजिक चळवळी:

अ) दलित चळवळ (Dalit Movement): आत्मसन्मानाचा लढा:

दलित चळवळीचा मुख्य उद्देश केवळ भौतिक लाभांची प्राप्ती नसून, शतकानुशतके प्रचलित असलेले जातीय भेदाभेद नष्ट करणे, अस्पृश्यता निवारण करणे आणि दलितांना 'मानव' म्हणून आत्मसन्मान व मानवी हक्क प्राप्त करून देणे, हा आहे. ही चळवळ भारतातील सर्वाधिक प्राचीन, सातत्यपूर्ण आणि प्रभावी चळवळींपैकी एक मानली जाते.

ऐतिहासिक वाटचाल: १८ व्या शतकापासूनच अनेक समाजसुधारकांनी या अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवला. महात्मा जोतीराव फुले यांनी 'सत्यशोधक समाजा'च्या माध्यमातून (१८७३) शूद्रातिशूद्रांच्या शिक्षणाचा आणि हक्कांचा पाया रचला. त्यांनी 'गुलामगिरी' ग्रंथातून जातीव्यवस्थेवर प्रहार केला. राजर्षी शाहू महाराजांनी आरक्षणाचे धोरण राबवून सामाजिक न्यायाची मुहूर्तमेढ रोवली. महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी 'डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन'द्वारे अस्पृश्यता निवारणाचे रचनात्मक कार्य केले.

आंबेडकरवादी पर्व: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दलित चळवळीला खऱ्या अर्थाने वैज्ञानिक, कायदेशीर आणि राजकीय अधिष्ठान दिले. त्यांनी महाडचा चवदार तळे सत्याग्रह (१९२७) आणि काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रह (१९३०) यांच्या माध्यमातून दलितांच्या मानवी हक्कांचा उद्घोष केला. "शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा" हा मंत्र त्यांनी दिला. त्यांच्याच प्रयत्नांतून भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १७ अन्वये 'अस्पृश्यता पाळणे' हा दंडनीय अपराध घोषित करण्यात आला.

समकालीन स्वरूप: स्वातंत्र्योत्तर काळात, १९७० च्या दशकात महाराष्ट्रात 'दलित पँथर'चा उदय झाला. अमेरिकेतील 'ब्लॅक पँथर' चळवळीपासून प्रेरणा घेऊन राजा ढाले, नामदेव ढसाळ यांसारख्या कवींनी आणि कार्यकर्त्यांनी प्रस्थापित व्यवस्थेविरुद्ध आक्रमक भूमिका घेतली. त्यांनी साहित्यातून विद्रोह मांडला. आज ही चळवळ केवळ जातीअंतासाठी नाही, तर ॲट्रॉसिटी ॲक्टची कडक अंमलबजावणी, खाजगी क्षेत्रातील आरक्षण आणि शैक्षणिक संस्थांमधील भेदभावाविरोधात (उदा. रोहित वेमुला प्रकरण) संघर्षरत आहे.

ब) स्त्रियांच्या मानवी हक्कांसाठीच्या चळवळी (Women's Rights Movement): समानतेचा संघर्ष:

भारतीय समाजव्यवस्थेत स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले गेले होते. 'चूल आणि मूल' या चौकटीत अडकलेल्या स्त्रियांच्या मानवी हक्कांची चळवळ विविध टप्प्यांतून विकसित झाली आहे.

सुधारणावादी कालखंड: १९ व्या शतकात समाजसुधारकांनी सतीबंदी, विधवा पुनर्विवाह, बालविवाह बंदी आणि केशवपन विरोधी चळवळी केल्या. राजा राममोहन रॉय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांचे योगदान यात महत्त्वाचे आहे. हे प्रयत्न प्रामुख्याने स्त्रियांच्या 'कल्याणा'साठी (Welfare) होते आणि त्यात पुरुषांचा पुढाकार अधिक होता.

हक्कांची जाणीव: स्वातंत्र्योत्तर काळात आणि विशेषतः १९७० नंतर, स्त्रियांनी स्वतःच्या 'हक्कांसाठी' (Rights) लढा देण्यास सुरुवात केली. १९७५ हे वर्ष 'आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष' म्हणून साजरे झाले, ज्यामुळे चळवळीला गती प्राप्त झाली. १९७०-८० च्या दशकात हुंडाबळी आणि बलात्कार (उदा. मथुरा बलात्कार खटला) यांविरुद्ध अनेक स्वायत्त महिला संघटना उभ्या राहिल्या. 'हम दहेज नही देंगे' आणि 'माझी मुक्ती, माझी जबाबदारी' अशा घोषणा घुमू लागल्या. वीणा मुजुमदार, मधू किश्वर, नीरा देसाई यांसारख्या अभ्यासकांनी स्त्री प्रश्नांची सैद्धांतिक मांडणी केली.

कायदेशीर आणि राजकीय यश: या चळवळींच्या दबावामुळेच हुंडा प्रतिबंधक कायदा, कौटुंबिक हिंसाचार विरोधी कायदा (२००५) आणि कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या लैंगिक छळाविरोधी कायदा (२०१३) अस्तित्वात आले. ७३ व्या व ७४ व्या घटनादुरुस्तीने स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना आरक्षण दिले, ज्यामुळे १० लाखांहून अधिक महिला राजकारणात सक्रिय झाल्या. सध्या संसदेत

३३% आरक्षणासाठीचा लढा अंतिम टप्प्यात आहे. आजची स्त्री चळवळ 'मी टू' (#MeToo) सारख्या मोहिमांमधून डिजिटल अवकाश आणि सन्मानासाठीही लढत आहे.

क) आदिवासी मानवी हक्क चळवळ (Tribal Rights Movement): अस्तित्वाची लढाई:

भारतातील आदिवासींचे जीवन 'जळ, जंगल आणि जमीन' या नैसर्गिक साधनसंपत्तीशी आणि निसर्गाशी तादात्म्य पावलेले आहे. मात्र, विकासाच्या नावाखाली होणारे त्यांचे विस्थापन हा मानवी हक्कांचा गंभीर प्रश्न आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार, आदिवासींची लोकसंख्या सुमारे १०.४ कोटी आहे.

विस्थापन आणि हक्क: स्वातंत्र्योत्तर काळात मोठी धरणे (उदा. हिराकुड, सरदार सरोवर), खाणकाम (उदा. नियमगिरी) आणि औद्योगिक प्रकल्पांमुळे आदिवासींना त्यांच्या मूळ जमिनीवरून विस्थापित करण्यात आले. 'विकास कोणाचा आणि किंमत कोणी मोजायची?' हा प्रश्न या चळवळींनी उपस्थित केला. अशोक उपाध्याय आणि रणजित गुहा यांच्या मते, आदिवासी चळवळी या बऱ्याचदा 'शेतकरी चळवळीं'शी साधर्म्य दर्शवतात कारण त्यांचा मुख्य प्रश्न जमिनीच्या मालकीचा आहे.

यश आणि आव्हाने: आदिवासींच्या सततच्या संघर्षामुळेच पेसा कायदा (PESA Act 1996) आणि वन हक्क कायदा (Forest Rights Act 2006) पारित झाले, ज्यांनी आदिवासींना जंगलाचे हक्क परत दिले. तरीही, आजही नक्षलवादाचा प्रभाव असलेल्या भागात आदिवासी सँडविचसारखे भरडले जात आहेत. आपली भाषा, संस्कृती आणि अधिवास वाचवणे हे या चळवळीचे मुख्य सूत्र आहे.

ड) पर्यावरणीय चळवळी (Environmental Movements): शाश्वततेचा आग्रह:

स्वच्छ आणि सुरक्षित पर्यावरणात जगणे हा मानवाचा मूलभूत हक्क आहे (संविधानाचे कलम २१), या तत्त्वावर आधारित भारतात पर्यावरणीय चळवळींचा उदय झाला. पर्यावरणाचा ऱ्हास हा थेट मानवी जीवनाला आणि आरोग्याला धोका निर्माण करतो, याची जाणीव या चळवळींनी करून दिली.

मानवी हक्क चळवळींसमोरील प्रमुख आव्हाने आणि समस्या:

भारतातील मानवी हक्क चळवळींनी अनेक कायदे आणि सुधारणा घडवून आणल्या असल्या तरी, २१ व्या शतकात त्यांच्यासमोर अत्यंत गंभीर आणि गुंतागुंतीची आव्हाने उभी आहेत:

अ) जातीव्यवस्था आणि संरचनात्मक हिंसा (Structural Violence): भारतीय समाजाच्या रंध्रात भिनलेली जातीव्यवस्था हे मानवी हक्कांसमोरील सर्वात मोठे आव्हान आहे. केवळ उघड भेदभाव नाही, तर शिक्षण, आरोग्य आणि नोकरीच्या संधी नाकारणे ही एक अदृश्य हिंसा आहे. 'ऑनर किलिंग' सारख्या घटना आजही घडतात. जातीविरोधी चळवळींना केवळ कायद्याशी नाही, तर समाजाच्या या जुनाट मानसिकतेशी लढा द्यावा लागतो.

ब) लैंगिक असमानता आणि पितृसत्ता: कायदे कागदावर असले तरी प्रत्यक्षात पितृसत्ताक मानसिकता अंमलबजावणीत अडथळे आणते. कामाच्या ठिकाणी होणारे 'ग्लास सिलिंग' (Glass Ceiling), समान कामासाठी असमान वेतन आणि वाढते सायबर गुन्हे महिलांच्या सुरक्षिततेसमोर प्रश्नचिन्ह उभे करतात. 'बेटी बचाओ' सारख्या मोहिमा राबवूनही स्त्री भ्रूणहत्येचे प्रमाण चिंताजनक आहे. स्त्रियांच्या शरीरावर आणि निवडींवर

(Reproductive Rights) स्वतःचे नियंत्रण नसणे हे मोठे आव्हान आहे.

क) आर्थिक विषमता आणि नव-उदारमतवाद: जागतिकीकरणानंतर भारतात श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील दरी प्रचंड वाढली आहे. ऑक्सफॅमच्या अहवालानुसार, भारतातील संपत्तीचे केंद्रीकरण काही मूठभर लोकांच्या हातात झाले आहे. गरिबीमुळे मोठा जनसमुदाय शिक्षण, आरोग्य आणि कायदेशीर मदतीपासून वंचित राहतो. खाजगीकरणामुळे शिक्षण आणि आरोग्य महाग झाले आहे, जे मानवी हक्कांच्या कक्षेतून बाहेर जात आहे.

निष्कर्ष:

मानवी हक्क आणि भारतातील सामाजिक चळवळींचा सखोल आणि बहुआयामी अभ्यास केल्यानंतर असे स्पष्ट होते की, भारतात अन्यायाविरुद्ध लढण्याची आणि लोकशाही मार्गाने हक्क मागण्याची एक समृद्ध आणि दीर्घ परंपरा आहे. दलित, स्त्रीवादी, आदिवासी आणि पर्यावरण चळवळींनी भारतीय लोकशाहीला अधिक प्रगल्भ, संवेदनशील आणि सर्वसमावेशक बनवण्याचे काम केले आहे. या चळवळींमुळेच आज 'मूकनायकां'ना वाचा फुटली आहे आणि सत्तेच्या परिघाबाहेर असलेल्यांना मुख्य प्रवाहात स्थान मिळाले आहे.

तथापि, हे कार्य अजूनही अपूर्ण आहे आणि प्रवास खडतर आहे. कायदे कागदावर सक्षम असले तरी त्यांची सामाजिक अंमलबजावणी आव्हानात्मक आहे. जोपर्यंत समाजातील शेवटच्या घटकाला, मग तो सफाई कामगार असो वा आदिवासी महिला, सन्मानाने जगण्याचा अधिकार मिळत नाही, तोपर्यंत मानवी हक्कांची लढाई संपलेली नाही. यासाठी केवळ चळवळींनीच नाही, तर सरकार, स्वायत्त संस्था, न्यायव्यवस्था, प्रसारमाध्यमे आणि प्रत्येक सुजाण नागरिकाने आपली 'संविधानिक नैतिकता' (Constitutional Morality) ओळखून जबाबदारी स्वीकारणे आवश्यक आहे. मानवी हक्क हे केवळ कायद्याचा विषय नसून ते मानवी संस्कृतीचा आणि दैनंदिन जगण्याचा अविभाज्य भाग बनणे, हीच काळाची निकड आहे.

संदर्भ सूची:

१. भारत सरकार. भारतीय संविधान (मूळ प्रत आणि सुधारित आवृत्ती). नवी दिल्ली.
२. भारत सरकार. (२०११). जनगणना अहवाल. नवी दिल्ली: गृह मंत्रालय.
३. कुलकर्णी, पी. के. भारतातील सामाजिक समस्या आणि उपाय. पुणे: विद्या प्रकाशन.
४. आहूजा, राम. (२०१४). सोशल प्रॉब्लेम्स इन इंडिया (३री आवृत्ती). जयपूर: रावत पब्लिकेशन्स.
५. राव, एम.एस.ए. (१९७९). सोशल मुव्हमेंट्स इन इंडिया. नवी दिल्ली: मनोहर पब्लिशर्स.
६. देसाई, ए. आर. (१९८६). एग्रेरियन स्ट्रगल्स इन इंडिया. मुंबई: ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
७. जोगदंड, पी. जी. (१९९१). दलित मुव्हमेंट इन महाराष्ट्र. नवी दिल्ली: कनक पब्लिकेशन्स.
८. कुमार, राधा. (१९९३). द हिस्टरी ऑफ डुईंग: ॲन इलस्ट्रेटेड अकाउंट ऑफ मुव्हमेंट्स फॉर वुमेन्स राइट्स ॲंड फेमिनिझम इन इंडिया. नवी दिल्ली: काली फॉर वुमेन.